

**Zümer Sûresi 6. Âyet Bağlamında Dini Metinlerin Anlaşılmasında Bilimsel Gelişmelerin
Etkisi***

The Effect of Scientific Developments on the Understanding of Religious Texts in the
Context 6 verse of Sûrat al-Zumar

Metin ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü
Asst. Prof., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Islamic Studies,
Department of Basic Islamic Sciences
Ağrı/Türkiye
[0000-0001-6414-5469](mailto:mcetin@agri.edu.tr) | ror.org/054y2mb78

mcetin@agri.edu.tr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

DOI: [10.59149/sduifd.1643934](https://doi.org/10.59149/sduifd.1643934)

Geliş Tarihi | Received: 20 Şubat / February 2025

Kabul Tarihi | Accepted: 18 Nisan / April 2025

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2025

Atıf | Cite as: Metin Çetin, “Zümer Sûresi 6. Âyet Bağlamında Dini Metinlerin Anlaşılmasında Bilimsel Gelişmelerin Etkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (Haziran 2025/1), 20-37.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.

Yapay Zeka Etik Beyanı | Artificial Intelligence Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. / No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Telif Hakkı | Copyright: Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları dergimize aittir, yayınlanan çalışmalar CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. / The journal owns the copyright of the published works. The articles are published under the Open Access licence CC BY-NC-ND 4.0.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve dergi tarafından benzerlik taraması yapılarak (intihal.net) intihal içermediği teyit edildi. / This article was peer-reviewed by at least two referees and passed a similarity check conducted by the journal via intihal.net, confirming it contains no plagiarism.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Etik Bildirim | Complaints: ilahiyyatdergisi@sdu.edu.tr

* Bu Makale, VIII. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu “Çağdaş Dünyada İslami İlimler (Problemler ve Çözüm Önerileri)” Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan “Zümer Sûresi 6. Âyet Bağlamında Dini Metinlerin Anlaşılmasında Sosyokültürel Bağlam” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Öz:

Kur'ân; tevhit, nübüvvet, haşir, adalet ve ibadet gibi temel konuları merkezine almakta ve bu önemli esasları defaatle işlemektedir. Bu temel esaslarla birlikte Kur'ân, pozitif bilim dallarının ilgi alanına giren konulara da yer vermekte, bu alanla ilgili bilgileri temel hedeflerini gerçekleştirme adına kuvvetli bir argüman olarak kullanmaktadır. Miladi 610 yılından itibaren Arap toplumu içinde nazil olmaya başlayan Kur'ân'ın, o dönemin sosyokültürel, bilimsel ve teknolojik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, bilinmeyecek bazı hususları hatasız bir şekilde aktarması onun Allah kelamı olduğuna delalet etmektedir. İnsanlığın ancak 20. yüzyılda büyük araştırmalar sonucu vakıf olabildiği bazı bilgilerin, o dönem insanı tarafından bilinmesinin söz konusu olmayacağı bir hakikattir. Zira o dönemki bilim ve teknolojinin ulaştığı düzey, alanda uzmanlık gerektiren bu gerçekleri anlama ve anlatmada yetersiz kalmıştır. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte bu âyetlerin muhtevası daha detaylı bir şekilde anlaşılmıştır. Kur'ân'ın üzerinde durduğu önemli mevzulardan bir tanesi de ilk insanın yaratılış özü ve insanın anne karnındaki yaratılış serüvenidir ki bu hususlar pozitif bilim dallarından biyolojinin en temel konularını teşkil etmektedir. Zümer sûresi 6. âyette ilk insan ve eşinin aynı türden var edilmesi ve insanın anne karnında çeşitli yaratılış safhalarından geçirilerek üç karanlık içinde yaratıldığının belirtilmesi o dönem bilinmeyen bir gerçeğin vurgulanmasıdır. Bu araştırmada söz konusu âyette ifade edilen hususların, kronolojik olarak, seçilen tefsirler bağlamında nasıl ele alındığına yönelik bir tahlil yapılmıştır. Böylece müfessirlerin, kendi dönemlerindeki bilimsel bilgilerden yararlanıp yararlanmadıkları tespit edilmiş, bu yaklaşımın söz konusu âyetin tefsirine yönelik katkıları irdelenmiştir. Bu tahlil neticesinde erken dönem müfessirlerin, bu ve buna benzer âyetleri, konuyla ilgili diğer âyetler ve rivayetler çerçevesinde işledikleri, ilmi verilerden istifade etmedikleri ve konu hakkında detaya girmedikleri görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise müfessirlerin alanla ilgili bilimsel ve teknolojik verilerden de istifade ederek, bu âyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sundukları tespit edilmiştir. Erken dönem ve hemen sonrasında telif edilen tefsirlerde, Zümer sûresi 6. âyet Havvâ'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı; anne karnında yaratılış safhalarının nutfе, alaka, mudğa, kemik, kas, sinir ve damarların oluşması, ona ruh üflenmesinden sonra bambaşka bir varlık haline geldiği; anne karnındaki üç karanlığın ise karın, rahim ve plasenta karanlığı şeklinde genelgeçer bir bilgi ile açıklandığı, konunun detaylandırılmadığı görülmüştür. Modern dönemdeki tefsirlerde ise ilk insanın ve ondan var edilen eşinin aynı özden yaratıldığı; bebeğin anne karnındaki oluşum safhaları, dokuz ay boyunca geçirdiği değişiklikler, bebeğin şekli, uzunluğu, kilosu, rengi gibi hususlar başta olmak üzere birçok özelliğinin detaylı bir şekilde bilimsel veriler ışığında açıklandığı görülmektedir. Sonuç itibarıyla bilimsel ve teknolojik gelişmeler göz ardı edilmediği ve onlardan yararlanıldığı takdirde, dinî metinlerin anlaşılması üzerinde olumlu bir katkı sundukları tespitine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Zümer Sûresi, Yaratılış, Üç Karanlık.

The Effect of Scientific Developments on the Understanding of Religious Texts in the Context 6 verse of Sūrat al-Zumar

Abstract:

The Qur'ān focuses on fundamental issues such as tawheed, prophethood, predestination, justice and worship, and repeatedly deals with these important principles. Along with these basic principles, the Qur'ān also includes issues that are of interest to positive sciences and uses the knowledge of this field as a strong argument to realize its basic goals. The fact that the Qur'ān, which began to be revealed in the Arab society from the year 610 A.D. onwards, conveys some issues that would not have been known when the sociocultural, scientific and technological structure of that period was taken into consideration, in an error-free manner proves that it is the word of Allah. It is a fact that some of the information that humanity has been able to know only in the 20th century as a result of great research would not have been known by the people of that period. This is because the level of science and technology at that time was insufficient to understand and explain these facts, which required expertise in the field. With the development of science and technology, the content of these verses has been understood in more detail. One of the important issues that the Qur'ān emphasizes is the essence of the creation of the first human being and the adventure of the creation of the human being in the womb, which constitute the most basic subjects of biology, one of the positive sciences. The statement in verse 6 of Sūrat al-Zumar that the first human being and his spouse were created from the same species and that the human being was created in three darknesses in the womb through various stages of creation is an emphasis on a fact that was unknown at the time. In this study, an analysis of how the issues expressed in the verse in question have been handled chronologically in the context of selected commentaries has been made. Thus, it was determined whether the commentators benefited from the scientific knowledge of their time, and the contribution of this approach to the exegesis of the verse in question was analyzed. As a result of this analysis, it has been observed that the early commentators treated this verse and similar verses within the framework of other verses and narrations on the subject, did not make use of scientific data and did not go into detail about the subject. In the later periods, it was found that the commentators contributed to a better understanding of these verses by making use of scientific and technological data related to the field. In the tafsirs written in the early period and immediately after, it was observed that in the 6th verse of Sūrat al-Zumar, Eve was created from the rib of Prophet Adam; the stages of creation in the womb were nutfe, alaka, mudga, bone, muscle, nerve and veins, and she became a completely different being after the soul was breathed into her; and the three darknesses in the womb were explained with general information as the darkness of the abdomen, uterus and placenta, and the subject was not elaborated. In modern tafsirs, it is seen that the first human being and his spouse were created from the same essence; the stages of the baby's formation in the mother's womb, the changes it goes through for nine months, the baby's shape, length, weight, color, and many other features are explained in detail in the light of scientific data. As a result, it has been concluded that scientific and

technological developments, if not ignored and utilized, make a positive contribution to the understanding of religious texts.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Sûrat al-Zumar, Creation, Three Darknesses.

Giriş

Kur'ân, yaklaşık 23 yıllık süreçte nazil olmuştur. Kur'ân'ın bu süreçte, insanı doğrudan veya dolaylı ilgilendiren, birbirinden farklı birçok konuya temas ettiği görülmektedir. Kur'ân; tevhit, nübüvvet, ahiret, adalet ve ibadet gibi temel konuları neredeyse bütün uzun sûrelerde işlemektedir. Bunun yanı sıra Kur'ân, pozitif bilim dallarının alanına giren birçok konuya da yer vermektedir. Son dönem ilim adamlarına göre Kur'ân âyetleri, kavli ve kevnî olmak üzere iki bağlamda değerlendirilmektedir. Kavli âyetler, Kur'ân'ın söze yansımış ifadelerini betimlerken; kevnî âyetler ise cismani varlık âlemi olan kainattaki varlıkları betimlemektedir.¹ Kur'ân tefsiri ile uğraşan âlimler, kavli âyetlerin anlaşılması için büyük gayretler göstermişlerdir. Bununla beraber kevnî âyetlerin anlaşılması hususunda ise genellikle rivayete dayalı bir yol izlemişlerdir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batı'da bilim ve teknolojinin gelişmesiyle beraber âlimler, araştırmacılar ve müfessirler kevnî âyetlerin daha iyi anlaşılması için bir mücadeleye içine girmişlerdir ki bu çabalar bilimsel tefsir ekolünün doğmasına vesile olmuştur. Çağın getirdiği ihtiyaçlara binaen ortaya çıkan bu tefsir türünü savunanlar, Kur'ân'daki kevnî âyetlerin sayısının çokluğuna rağmen bu alanda yeterince çalışma yapılmadığını ifade etmişlerdir.² Kur'ân âyetlerinin, bilimsel ve teknolojik verilerden yararlanılarak tefsir edilmesine olumsuz yaklaşan bazı ilim adamlarına karşın, bilimsel tefsiri bir gereklilik olarak gören bu ilim adamları Kur'ân'da buna delalet eden birçok âyet bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda Kur'ân'da evrenin yaratılışı, genişlemesi ve daralması,³ dünyanın şekli ve dönmesi,⁴ göklerin ve yerin yaratılması,⁵ ay ve güneşin hareketleri⁶ gibi astronomi ile ilgili; yeryüzündeki ahenk⁷ ve kömürün oluşumu⁸ gibi jeoloji ile alakalı; botanik⁹ ve genetik¹⁰ gibi biyoloji ile ilgili; yaratılış safhaları,¹¹ üç karanlıkta yaratılış,¹² koruyucu hekimlik,¹³ embriyo aşamaları¹⁴ ve diğer pozitif bilim dallarının bazı konuları ile ilgili birçok bilginin bulunması bu alandaki ihtiyaca delalet etmektedir.¹⁵

İlk dönemlerden itibaren, Kur'ân'ın yine Kur'ân âyetleri, Hz. Peygamber'e isnat edilen rivayetler, Sahabe ve Tâbiînin görüşleri çerçevesinde tefsir edildiği bilinmektedir ki bu tür tefsirlere genel olarak rivayet tefsiri denmektedir. Dolayısıyla, bu tür tefsirlerde ele alınan âyet hakkında bir rivayet varsa o âyet, bu bilgiler bağlamında tefsir edilmekte; şayet ilgili âyetle alakalı bir rivayet yoksa, istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, herhangi bir araştırma yoluna gidilmemektedir. Başta İslam topraklarının genişlemesi, farklı halkların İslam'a girmesi, çeşitli din ve kültürlerle sahip milletlerle karşılaşılması ve özellikle de tercüme faaliyetlerinden sonra oluşan soru ve sorunlar, Müslüman âlimleri, Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili farklı yöntemler geliştirmeye sevk etmiştir. İşte bütün bu zorunluluklar dirayet

¹ Yusuf Şevki Yavuz- Abdurrahman Çetin, "Âyet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/242-244.

² Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350/1931), 27/55, 56; Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 197-198.

³ el-Enbiyâ 21/30, 44; ez-Zâriyât 51/47.

⁴ en-Nâziât 79/30; en-Neml 27/88.

⁵ el-Hûd 11/7.

⁶ el-En'âm 6/97; el-Hûd 11/7; el-Enbiyâ 21/30.

⁷ el-Hicr 15/19; el-Enbiyâ 21/31.

⁸ el-A'lâ 87/4-5.

⁹ er-Ra'd 13/3; en-Nahl 16/67.

¹⁰ el-İnfîtâr 82/8.

¹¹ Âl-i İmrân 3/59; el-Hicr 15/26; es-Secde 32/7; es-Sâffât 37/11; er-Rahmân 55/14.

¹² ez-Zümer 39/6.

¹³ el-Müddessir 74/4; el-Mâide 5/6; et-Tevbe 9/108.

¹⁴ el-Bakara 2/259; Âl-i İmrân 3/6.

¹⁵ Bk. Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, 195-214; Massimo Campanini, "Kur'an ve Bilim: Hermeneutik Bir Yaklaşım", çev. Abdurrahman Ateş, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 202-203.

tefsirinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Böylece müfessirler, yalnızca rivayetlerle sınırlı kalmayıp Arap dili ve edebiyatı, felsefî, fennî, sosyal ilimler ile çeşitli müspet ilimlerden yararlanmak suretiyle Kur'an âyetlerini tefsir etmeye başlamışlardır. Kuşkusuz bu çalışmalar âyetlerin verdiği mesajların daha iyi kavranmasına vesile olmuştur.

Günümüzde ise Kur'an'da, hem yukarıda bahsedilen pozitif bilim dallarına ait bilgilerin bulunması hem de zamanın ortaya çıkardığı ihtiyaçlardan dolayı birçok ilim adamı ve müfessir bu âyetleri bilimsel açıdan tefsir etmek için gayret göstermişlerdir. Bu seviyede olmasa bile ilk dönemlerden itibaren Kur'an âyetlerinin, ilmî çerçevede değerlendirildiği görülmektedir. Kur'an âyetlerinin bilimsel veriler ışığında değerlendirilmesi gerektiği fikri İbn Sina (ö. 428/1037) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi alimlere kadar götürülmektedir. Bundan dolayı bu isimler bilimsel tefsir ekolünün ilk temsilcileri sayılmışlardır. Daha sonra sırasıyla İbn Rüşt (ö. 595/1198), Fahreddin Râzî (ö. 606/1209), Ebü'l-Fadl el-Mursî (ö. 655/1257), Celâleddîn Suyûtî (ö. 911/1505), Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (ö. 1306/1888), Abdurrahmân el-Kevâkibî (ö. 1320/1902), Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1336/1918) ve Tantâvî Cevherî (ö. 1359/1940) gibi isimler de kevnî âyetleri bilimsel verilerden yararlanarak tefsir etmişlerdir. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1186/1772), Hindli Molla Kudsî (ö. 1262/1846), Seyyid Şeref Halil (ö. 1267/1851), Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) ve Mustafa el-Merâğî (ö. 1371/1945) gibi diğer bazı müfessirler de bilimsel tefsir anlayışından etkilenmiş ve Kur'an'ın bazı âyetlerini bilimsel verilerden yararlanarak tefsir etmişlerdir.¹⁶ Bazı müfessirler bilimsel tefsir türüne karşı oldukları halde, eserlerinde bilimsel tefsir örneklerini vermekten de kendilerini alamamışlardır.¹⁷ Bu durum da bilimsel tefsirin bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Kur'an âyetlerini bilimsel ve teknolojik gelişmeler ışığında ele alma çabası sonucunda oluşan tefsir türü genel olarak "bilimsel tefsir" şeklinde tesmiye edilmektedir. Bununla beraber bu tefsir türünün "fennî veya ilmî tefsir" olarak tanımlayanlar da bulunmaktadır.¹⁸

Bilimsel tefsir türünü destekleyen ve çalışmalarını bu yönde sürdüren ilim adamları olduğu gibi, Kur'an âyetlerinin bilimsel ve teknolojik veriler çerçevesinde değerlendirilmesini doğru bir yöntem olarak kabul etmeyen ilim adamları ve müfessirler de bulunmaktadır. Fıkıh usulü alanında tanınan Endülüslü âlim İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî (ö. 790/1388) bu tefsir türüne olumsuz bakan ilk ilim adamı olarak dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'an bir bilim kitabı olmadığı için, onda Araplar'ın anlayamayacağı şeylerin bulunması mümkün değildir. Yine ona göre Kur'an'da çeşitli ilimler vardır ve bunlar ya Araplar'ın bildiği ilimlerdir ya da bildikleri ilimler üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı Kur'an'a öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini izafe etmek doğru değildir. Şâtıbî'nin dayandığı en önemli ilke ümmîlik prensibidir. Ona göre Kur'an, nüzul döneminde Arapların anladığı şekilde anlaşılması gereken bir kitaptır. Asıl anlam onların anladığı anlamdır. Sonradan ortaya çıkmış ilimlerden

¹⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/349, 356; Yusuf el-Karadâvî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem* (İstanbul: Nidâ Yayıncılık, 2015), 440-441; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulu ve Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 278-279; Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, 195-211; Süleyman Gezer, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 30-35; Şehmus Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010), 415-423; Abdurrahman Ateş, "Keşfü'l-Esrar: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki ilk Muharriki", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 113-114.

¹⁷ Abdurrahman Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 124-129.

¹⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 303; Demirci, *Tefsir Usulu ve Tarihi*, 277; Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, 195-214; Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", 117-141; Süleyman Ateş, "Bâtınî ve Bilimsel Tefsir Ne Kadar Mümkün?", *Kur'an'ı Anlama Yolunda Kuramer Konferansları* 2 (2017), 35-59; Fatih Tiye, "Kur'an'ın Sabiteleri ve Tefsirin Yöntemi Çerçevesinde Bilimsel Tefsire Bakış", 5. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (Isparta: İlmi Etüdler Derneği, 2016), 103-114; Veysel Güllüce, "İbn Rüşt'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örnekleri'nin Değerlendirilmesi", *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşt* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 97-107; İbrahim Hilmi Karslı, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmi Dergi* 46/3 (2010), 79-94; Ahmet Akbaş, "Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 75-93; Şehmus Demir, "Bilimsel Tefsir'in Tarihî Arka Planı", *Din Bilim İlişkisi: Tefsir Sempozyumu*, ed. Mehmet Dağ (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2019), 61-80; Mehmet Emin Yurt, "Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine", *Sosyal Bilimler Dergisi* 17(2019), 103-142; Ali Ekber Babai, "Bilimsel Tefsir Ekolu Tanımlar ve Eleştiriler", *Misbah* 3/9 (2014), 53-27; Yunus Emre Gördük, "Bilimsel Tefsir ve 20. Yüzyıldaki Meşhur Temsilcileri Perspektifinden Hasan Basri Çantay'ın Açıklamalı Meâlî", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 183, 184; Düccane Cündioğlu, "Tefsir'de Helenizm 'Bilimsel Tefsir' Zaafı ve Eleştirisi", *Bilgi ve Hikmet* 4 (1993), 152-176.

Bilimsel tefsir türüne olumsuz bakanların bu argümanları, Kur'ân'ın sadece ilk muhataplarını dikkate alan ve yalnız onların algılarına hitap eden bir kitap olduğu düşüncesine dayandığı için kabul edilemez niteliktedir.²² Zira Kur'ân, nazil olduğu toplumun problemlerini çözüme kavuşturduğu gibi kıyamete kadar gelecek olan insanların bireysel ve toplumsal sorunlarına da çözümler sunmuştur. Kur'ân, nazil olduğu ümmî toplumu, olumlu anlamda değişim ve dönüşüme uğratmış, onları belli bir süre sonra yaşadıkları coğrafyaya hem maddi hem de manevi anlamda hakim kılmıştır. Bu da Kur'ân'ın onları yüce hedefler doğrultusunda yetiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Şayet Kur'ân onların sadece dil, zihin ve algı düzeylerine hitap etmiş olsaydı bu başarıları elde etmeleri mümkün olmazdı. Zira Kur'ân'a bakıldığında Yüce Allah'ın insanları, kainattaki varlıkları inceleme ve araştırmaya davet ettiği ve bu hususta onları teşvik ettiği görülmektedir. Örneğin şu âyetler bu manaya delalet etmektedir: “قُلْ أَلَمْ يَنْزِلْ عَلَيْكُمْ الْكِتَابُ فِيهِ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ / De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah'ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün.”,²³ “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ”/Onlar göklerin ve yerin melekutu/iç gerçeği hakkında düşünmediler mi?”²⁴ “أَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بُنِنَاهَا وَرَيَّانَهَا وَمَا لَهَا مِنْ”²⁵ “أَوَلَمْ يَرَ الْيَتِيمَ”²⁶ “قُلْ أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُ الْبَاقِرُ إِذْ يَخْرُجُ”/Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik.”²⁵ “أَوَلَمْ يَرَ الْيَتِيمَ”²⁶ “قُلْ أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُ الْبَاقِرُ إِذْ يَخْرُجُ”/De ki: “Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var?”²⁶ “إِنكَّارِ الْعَذَابِ”/İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?”²⁷ ve “وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ”²⁸ “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَاعْبُدُوهُ فَسَخَّرَ بِكُمْ الْقَارِعَ”/Allah gökten su indirip onunla ölmüş toprağa hayat vermektedir. Kuşkusuz bunda dinlemesini bilen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.”²⁸ Yine Gâşiye sûresinde devenin yaratılışı, göklerin yükseltilmesi, dağların yerleştirilmesi ve yeryüzünün varlıkların yaşamına elverişli bir şekilde yaratılması gibi hususlar nazara verilerek, bunların araştırılmasının istenmesi de bu kapsamda değerlendirilmelidir.²⁹ Ayrıca bilimsel tefsir türünde, Kur'ân'ın bütün âyetlerinin bilimsel ve teknolojik açıdan ele alınması hedefi bulunmamaktadır. İman, ibadet, güzel ahlak ve ahiretle ilgili âyetlerin bilimsel çerçevede ele alınması zaten mümkün değildir. Bu âyetlerin dışında kalan ve kevnî âyetler olarak isimlendirilen, daha çok pozitif bilim alanlarının kapsamına giren âyetlerdeki bilgilerin, çeşitli kanıtlarla doğrulanmış olan bilimsel ve teknolojik veriler bağlamında değerlendirilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Zira özellikle günümüz teknolojisinin ulaştığı düzey, Kur'ân âyetlerinin daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektedir.

29 el-Gāṣiye 88/17-20.

vermeleri ve onu kalay ile karıştırarak bronzu elde etmeleri; Babillilerin matematik ve astronomide ileri bir seviye kat etmeleri, ziraat için kullanacakları bir takvim geliştirmeleri ve önceden ay tutulmasını hesap edebilecek teknolojiyi elde etmeleri bu kabilden sayılabilir.³⁰ Eski Mısırlıların tıp alanında gelişmeler kaydetmeleri, yine bina vb. yapılarda tuğla harcı, alçı ve çimento gibi malzemeleri kullanmaları; büyük zorluklar neticesinde inşa edilen piramitlerdeki matematik ve inşaat tekniği ulaşılan seviyeyi ortaya koymaktadır.³¹ İslam öncesi Arap yarımadasına bakıldığında ise araştırmacılar bu döneme ait verilerin çok az olduğunu, bunlara ulaşmanın zorluğu ve o döneme ait nakillerin çelişkiler içermesi nedeniyle tarih yazarlarının bu konuya çekimser bir şekilde yaklaştıklarını ifade etmişlerdir.³² Netice itibarıyla, bazı yerel uygulamalar dışında, İslam öncesi Arap yarımadasında bilimsel ve teknolojik açıdan gelişmiş bir sosyokültürel ortamdan söz etmek mümkün görünmemektedir.

Yüce Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak, yeryüzü sürekli insanlarla dolmakta ve boşalmaktadır. Bu da yeni insanların, yeni yaşam biçimlerinin, yeni buluşların, yeni keşif ve icatların ve kültür çeşitliliğinin meydana gelmesine neden olmaktadır. Elbette ki yeni zamanlar ve yeni nesillerin problemleri de farklılık arz edecektir. Bu anlamda bin sene önce yaşayan insan ile bin sene sonra yaşayan insanın zihin, düşünce ve davranış dünyası bir olmayacaktır. Modern dönemde İslam dinine, onun kitabına ve peygamberine yönelik inkar ve ret, daha çok bilimsel çalışmalar yoluyla yapılmaktadır.³³ Sayılan bu unsurlar nedeniyle bilimsel tefsir türünün, özellikle 20. yüzyılda ivme kazandığı görülmektedir. Zira İslam dünyası bu yüzyılda, bilimsel ve teknolojik açıdan Batı dünyasının gerisinde kalarak onun hegemonyasına girmek durumunda kalmıştır. Modern dönemde batılı bilim adamlarınca ortaya konan çeşitli bilimsel ve teknolojik buluşlar, Müslüman dünyasını zor durumda bırakmış, Müslüman düşünürlerin bu olgulara cevap vermesini zaruri hale getirmiştir. Bunun sonucunda Müslüman mütefekkirler, olgular ile âyetler arasında uyum olduğunu ifade etme sadedinde Batı'nın bazı buluşları ile ilgili âyetleri telif etme yoluna gitmişlerdir. Toplumların bilimsel veya teknolojik açıdan gelişme kaydetmesinde, insanların bulundukları coğrafya ve iklimin etkisi olduğu da ifade edilmektedir.³⁴ Bu açıdan Müslüman dünyanın bilimsel tefsir ekolüne yönelmesinde, Batı'nın ulaştığı ve diğer milletlere karşı üstünlük sebebi saydığı ilmi ve teknolojik gelişiminin etkisinin oldukça büyük olduğu müşahade edilmektedir. Günümüz dünyasının elde ettiği bilimsel ve teknolojik kazanımlar, kevnî âyetlerin tefsir edilmesinde ve farklı bakış açılarının ortaya konmasında etkin bir rol oynamaktadır.

Bu araştırmada Zümer sûresi 6. âyet özelinde bilimsel ve teknolojik gelişmelerin âyetlerin yorumlanmasına olan etkileri incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle söz konusu âyetin kavram ve bağlam analizi yapılmış, böylece âyetin daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlanmıştır. Daha sonra ise söz konusu âyet bağlamında, alanda ön plana çıkan bazı klasik ve modern tefsirler taranmış, bu tarama sonrasında elde edilen veriler tahlil edilerek bilimsel ve teknolojik gelişmelerin tefsir ilmine etkisi irdelenmiştir. Tespit edildiği kadarıyla, ifade edilen bağlamda, Zümer sûresi 6. âyet özelinde müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada bir âyet özelinde, müfessirlerin yaşadıkları devirdeki ilmi gelişmelerden yararlanarak ilgili âyeti tefsir edip etmediklerinin tespiti yapılmıştır. Bundan dolayı, insanın biyolojik ve elementer oluşumu ile insanın yaratılışı gibi hususlara değinilmemiştir. Zira çalışmanın konusu bu hususlar olmadığı gibi, belirtilen bu konular üzerinde oldukça akademik çalışma yapıldığı da görülmüştür.³⁵

³⁰ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 18-20.

³¹ Celal Saraç, "Eski Mısır'da Bilim ve Teknik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/5 (1943), 106-112; Savaş Harmanakaya vd., *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, ed. Kemalettin Köroğlu (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 23, 30, 35, 55, 98, 108, 115.

³² Corci Zeydân, *el-Arabü Kable'l-İslâm* (Mısır: Matbaatü'l-Hilâl, 1922), 9.

³³ Demir, "Bilimsel Tefsir'in Tarihi Arka Planı", 71, 72.

³⁴ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Muqaddimetü İbn Haldûn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 65.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 85-96; İsmail Yakıt, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5

Kavram ve Bağlam Analizi

Kur'an âyetleri bağlamında bir çalışma yapıldığı zaman, o âyetlerde yer alan kelimelerin analizinin yapılması ve âyetlerin siyak-sibak açısından tahlil edilmesi, konunun sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve bilginin okuyucuya doğru bir üslupla aktarılması bakımından bir zorunluluk arz etmektedir. Bu açıdan Zümer sûresi 6. âyetteki kelimelere bakıldığında zaman, “نَفْسٌ وَاحِدَةٌ”, “بَطُونٌ” ve “ظُلُمَاتٌ” kelimelerinin anahtar rolünde oldukları, bundan dolayı da söz konusu sözcüklerin anlamlarının detaylandırılması konunun daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır.

Kur'an'da beş âyette³⁶ geçen “نَفْسٌ وَاحِدَةٌ” terkihi “نَفْسٌ” ve “وَاحِدَةٌ” kelimelerinden oluşmaktadır. Terkipteki ilk kelime olan “وَاحِدَةٌ” sayıca “bir” anlamına gelmektedir. Tefsirlerdeki bütün yorumlar da bu çerçevede yapılmıştır. Nefs kelimesi ise çok anlamalı bir kelime olup Kur'an'da türevleri ile 298 yerde geçmektedir.³⁷ Nefs kelimesi ruh, can, cevher, öz, zat, gerçek, akıl, beden, canlı, meyil, beşer, insan, kişi, rüzgâr, nefes ve kan gibi anlamlara gelmektedir.³⁸

Karın anlamına gelen “الْبَطْنُ” kelimesi “بَطَنٌ - يَبْطِنُ - بَطْنًا” kökünden türemiş olup çoğulu “أَبْطُنٌ وَيَبْطُونُ” şeklinde gelmektedir. “أَبْطُنٌ” şeklindeki çoğul hali, üç ile dokuz arasındaki sayıları ifade ederken “بَطُونٌ” kelimesi ise sayısı ondan fazla olan şeyler için kullanılmaktadır.³⁹ Batın bölgesi, kasık altı ve uyluk üstü arası olarak tarif edilmektedir.⁴⁰ Arapların “وَالْقَتِ الْمَرْأَةُ ذَا بَطْنٍ”/Kadın karnındaki dışarı çıkardı.” ifadesi, kadının doğum yapması anlamında kullanılmakta olup batnın, çocuğun olduğu yer anlamında olduğuna delalet etmektedir.⁴¹

Söz konusu âyette yer alan anahtar kelimelerden bir tanesi de “ظُلُمَاتٍ” sözcüğüdür. Kök olarak “ظَلَمَ - يَظْلِمُ - ظُلْمًا” kalıbından türemekte olup, mana olarak ışığın yok olması ve kararmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen “ظُلُمَاتٍ” ibaresi ise çoğul olup “karanlıklar” demektir. Kelimenin müfredi ise “ظُلْمَةٌ” şeklinde gelmektedir.⁴²

Söz konusu âyetin bağlamına bakıldığında şu hususlara dikkat çekildiği müşahade edilmektedir: Sûrede öncelikle Kur'an'ın yüce Allah tarafından indirildiği beyan edilmiş akabinde ise kitabın indirilmesindeki kulluk gayesi üzerinde durulmuştur. Bu âyetlere göre Kur'an, “kişi, okusun ve ihlaslı bir şekilde rabbine kulluk etsin” diye gönderilmiştir. Buna rağmen, her türlü nimeti kendileri için yarattığı bazı insanların, Allah'a kulluğu terk ederek başka varlıkları dost edindikleri ve onlardan medet umdukları dikkate sunularak bunun yanlışlığı bildirilmiştir. Yine bazı insanların Allah'a şirk koştukları ve O'na, yaratılmışlara ait özellikler vererek çocuk isnat ettikleri bunun da yalan ve iftira olduğu kesin

(1998), 1-16; Faiz Kalın, “Kur'an Aydınlığında Yaratılıştan Gelişime”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 261-270; Hüseyin Çelik, “Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 49-70; M. Sait Kavşut, “Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları - Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme-”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301; Avnullah Enes Ateş, “Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 353-369; Mustafa Öztürk, “Kur'an Perspektifinden Yaratılış (Kur'an'da Yaratılışla İlgili Kavramların Semantiği ve Yoktan Yaratma Meselesi)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016), 1-35; Duran Ali Yıldırım, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı* (Konya: Çimke Basımevi, 2016), 63-92; Ahmet Özdemir, “Kur'an ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/1 (2020), 61-76; Sümeyye Açmak, *Kur'an ve Bilimsel Verilere Göre İnsanın Yaratılışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 74-160; Evin Bilge, “Kutsal Metinlerde Yaratılış”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2013), 127-162; Salime Leyla Gürkan, “Yahudi ve İslâm Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 1-48.

³⁶ en-Nisâ 4/1; el-En'am 6/98; el-A'râf 7/189; el-Lokmân 31/28; ez-Zümer 39/6.

³⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfhehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l- Marife, 2012), 931-933.

³⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî- İbrâhîm Sâmîrrâî (Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l-hilâl, ts.), “nfs”, 7/270; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Şihâh fi'l-luga*, thk. Ahmed Abdülğafûr Atâr (Beyrut: Dâru'l-İlmî lil-Melayîn, 1987), “nfs”, 3/984, 985; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), “nfs”, 6/233-240.

³⁹ İbn Manzûr, “btn”, 13/52.

⁴⁰ İbn Manzûr, “btn”, 13/54.

⁴¹ Ferâhidî, “btn”, 7/441.

⁴² İbn Manzûr, “zlm”, 12/377, 378; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), “zlm”, 33/37, 38.

bir dille vurgulanmıştır. Ayrıca bu âyetlerde Yüce Allah'ın birliği yani tevhid üzerinde durulduktan sonra gökleri ve yeri yaratması, gece ve gündüzü meydana getirmesi, Güneş ve Ay'ı emre amade kılması hakikati dile getirilmiştir. Bu âyetlerde ifade edilen yüce ve büyük alemdeki yaratmanın ardından, nispeten daha küçük olan insan ve hayvanların yaratılışı özelde de insanın anne karnında üç karanlık içinde yaratılması üzerinde durulmuş, böylece uluhiyetten sonra rubûbiyet vurgulanmıştır. Söz konusu âyetlerde ifade edilen bütün bu fiillerin Yüce Allah'ın varlığına, birliğine, ilmine, hikmetine ve kudretine delalet ettiği belirtilmiştir. Serdedilen bütün bu delillere rağmen, nankörlük yapanların Allah'a bir zarar veremedikleri zira Allah'ın zengin olduğu, bununla beraber kullarının küfrüne ve nankörlüğüne rıza göstermediği vurgulanarak insanlar imana ve şükre yönlendirilmiştir.⁴³

Konunun Tefsirlerde Ele Alınışı

Klasik Tefsirlerde Âyetin Yorumu

Kur'an, miladi 610 yılında, bugünkü Suudi Arabistan'ın Mekke şehrinde nazil olmaya başlamıştır. Dolayısıyla 7. yy. Mekke'sinin ve dünyanın diğer beldelerinin, bugünkü anlamda bir sosyokültürel yapıya, bilimsel ve teknolojik altyapıya sahip olduğu söylenemez. Yukarıda da ifade edildiği gibi Arap yarımadasında yaşayan insanların oluşturdukları medeniyet Mezopotamya, Mısır, Sümer, Hint ve Yunan medeniyet düzeyinin çok gerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Kur'an'da ifade edilen müspet ve pozitif bilim dallarını ilgilendiren konuların, o coğrafyadan tevarüs edilmiş olması mümkün görülmemektedir. Kur'an'ın, bilgi açısından hem nazil olduğu bölge insanını muhatap alması hem de gaybî bilgilere yer vermesi, onun ancak ilahi bir kitap olduğuna delalet etmektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi Kur'an, pozitif bilim dallarının alanına giren birçok konuya değinmektedir. Bu konulardan bir tanesi de günümüzden yaklaşık olarak 1400 sene önce ilk insanın yaratılış cevheri ve insanın anne karnında üç karanlık içinde yaratılış safhalarının açıklanmasıdır.⁴⁴ Kur'an'ın, bilimsel ve teknolojik gelişmenin neredeyse hiç olmadığı bir dönemde verdiği bu bilgileri, günümüzde yapılan çalışmalar da desteklemektedir.⁴⁵

Zümer sûresi 6. âyette Yüce Allah, insanları tek bir nefisten yarattığını belirtmekte bunu *nefs-i vâhide* kavramı ile ifade etmekte; akabinde *nefs-i vâhide*'den de eşini var ettiğini bildirmektedir. Ardından istidradî bir üslup ile sekiz çift hayvanı insanlara bir ikram olarak inzal ettiğini belirtmektedir. Bundan sonra da insanı anne karnında çeşitli aşamalardan geçirerek üç karanlık içinde yarattığını vurgulamaktadır. Bu çalışmada söz konusu âyette yer alan *nefs-i vâhide*, ondan eşinin var edilmesi, yaratılış safhaları ve üç karanlık hakkında klasik ve modern müfessirlerin yaklaşımları ele alınarak sosyokültürel ortam, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin âyetlerin anlaşılması üzerindeki rolleri irdelenmiştir. Klasik tefsirlerde Zümer sûresi 6. âyetin yorumu hakkındaki verilere bakıldığı zaman şu bilgiler karşımıza çıkmaktadır: Tâbiîn neslinin önde gelen müfessiri Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) söz konusu âyette geçen “خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا”/Sizi *nefs-i vâhide*’den yarattı sonra eşini de ondan oluşturdu” ibaresindeki *nefs-i vâhide* ve ondan eşinin yaratılması hususunda bir açıklama yapmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Nisâ sûresi 1. âyette yer alan *nefs-i vâhide*'nin Hz. Âdem, ondan yaratılan eşin ise Havvâ olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Âyetteki “يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ” yani “Sizi annelerinizin karnında yaratıyor.” ifadesi, zahiren bilinen bir husus olması nedeniyle müfessirin üzerinde durmadığı düşünülmektedir. Fakat Mücâhid âyette geçen “خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقِ” yani “Bir yaratılıştan

⁴³ ez-Zümer 39 1-7; Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l Arabî, 1999), 26/423; Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 5/93-8.

⁴⁴ ez-Zümer 39/6. “خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَانزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ”/O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini de var etmiştir; hayvanlardan da sizin için sekiz eş lütfetti. Sizi annelerinizin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirerek yaratmaktadır. İşte bu yaratıcı, rabbiniz Allah'tır. Hükümler O'nundur; O'ndan başka tanrı yoktur. Buna rağmen nasıl olup da hakikatten uzaklaşılabiliyorsunuz?”

⁴⁵ Acıbadem Sağlık Grubu (ASG), “Bebeklerin anne karnında hafta hafta gelişimi” (Erişim 1 Eylül 2024); Önder Koç (ÖK), “Anne Karnında Bebeğin Gelişimi”, (Erişim 1 Eylül 2024); Bilim ve Yaratılış (BY), “Karanlık Evrede Yaratılışın Bilimsel Açıklaması”, (Erişim 1 Eylül 2024); Zafer Dergisi (ZD), “Üç Karanlığın Hikayesi”, (Erişim 1 Eylül 2024).

⁴⁶ Ebû'l-Haccac el-Mekkî el-Mahzûmî Mücâhid, *Tefsir*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebû'n-Nîl (Kahire: Dâru'l Fikri'l İslâmî, 1989), 265.

başka bir yaratılışa geçirerek yaratıyor.” ifadesini Hac 22/5⁴⁷, Mü'minûn 23/13, 14⁴⁸, el-Mü'min 40/67⁴⁹ ve el-Kıyâmet 75/37, 38.⁵⁰ âyetlerini referans alarak “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” şeklinde açıklamaktadır. Buna göre o yaratılış safhalarını nutfе/sperm, alaka/zigot/döllenmiş yumurta, mudğa/bir çiğnem et ve izâm/kemik olarak açıklamaktadır ki müfessirler genel olarak âyetin bu kısmını bu şekilde tefsir etmişlerdir. Mücâhid “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ibaresini de “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” yani “karın, rahim ve plasenta (döl eşi) karanlığı” şeklinde tefsir etmiştir.⁵¹ Mücâhid âyette zikredilen “üç karanlık” ifadesini tefsir etmek için herhangi bir kaynağa veya rivâyete başvurmamakta, muhtemelen bu âyetleri açıklamak için o gün herkesçe malum olan gündelik bilgiyi referans almaktadır.

Günümüze ulaşan eserler içerisinde Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) söz konusu âyette geçen nefis-i vâhide'yi Hz. Âdem, ondan yaratılan eşin de Havvâ olduğunu ifade ettikten sonra yaratılış aşamalarını nutfе/sperm, alaka/döllenmiş yumurta, mudğa/bir çiğnem et, izâm/kemik ve ruh şeklinde açıklamakta; Mücâhid'ten farklı olarak yaratılış aşamalarına ruhu da eklemektedir. Mukâtil “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ifadesinin ise bebeğin içinde olduğu karın, rahim ve plasenta olduğunu ifade etmekte fakat bu görüşünü desteklemek için herhangi bir kaynağa başvurmamaktadır.⁵²

İlk dönem müfessirlerinden Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ise tefsirinde, nefis-i vâhide'nin mahiyeti, insanın anne karnında yaratılışı ve üç karanlık hususuna değinmemiştir.⁵³ Yine ilk dönem tefsir ve ahbâr âlimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) ise üç karanlık evreyi “erkeğin sulbu, kadının rahmi ve karnı” olarak açıklamış ve önceki müfessirlerden farklı bir görüş ortaya koymuş fakat bu görüşü temellendirme yoluna gitmemiş; âyetteki nefis-i vâhide ve üç karanlık gibi konular üzerinde de durmamıştır.⁵⁴ İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) âyetteki yaratılış safhalarını yukarıdaki müfessirler gibi açıkladıktan sonra “يقال/” deniliyor ki” lafzıyla da üç karanlığın plasenta, rahim ve karın karanlığı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Onun “deniliyor ki” ifadesini kullanması, bu bilginin bir araştırma sonucu elde edilmediğine, daha önce ifade edilen bir bilginin aktarılması olduğuna işaret etmektedir.

Geniş kapsamlı bir tefsir yazan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ise söz konusu âyeti tefsir ederken fazla detaya girmemekte, nefis-i vâhide ifadesini Hz. Âdem olarak tefsir etmekte, Hz. Âdem'den ise Havvâ'nın yaratıldığını belirtmekte ve “Zira Allah onu, Âdem'in kaburga kemiklerinin birinden yaratmıştır.” demek suretiyle de konuya açıklık getirmektedir. Taberî, âyet hakkında yorumunu yaptıktan sonra, bu yorumun kaynağının çeşitli rivâyetler olduğunu vurgulamaktadır. Taberî, nefis-i vâhide'nin Hz. Âdem oluşu ve eşi Havvâ'nın ise onun kaburga kemiklerinden yaratıldığı görüşünü,

⁴⁷ “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ibaresini de “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” yani “karın, rahim ve plasenta (döl eşi) karanlığı” şeklinde tefsir etmiştir.⁵¹ Mücâhid âyette zikredilen “üç karanlık” ifadesini tefsir etmek için herhangi bir kaynağa veya rivâyete başvurmamakta, muhtemelen bu âyetleri açıklamak için o gün herkesçe malum olan gündelik bilgiyi referans almaktadır.

⁴⁸ “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ibaresini de “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” yani “karın, rahim ve plasenta (döl eşi) karanlığı” şeklinde tefsir etmiştir.⁵¹ Mücâhid âyette zikredilen “üç karanlık” ifadesini tefsir etmek için herhangi bir kaynağa veya rivâyete başvurmamakta, muhtemelen bu âyetleri açıklamak için o gün herkesçe malum olan gündelik bilgiyi referans almaktadır.

⁴⁹ “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ibaresini de “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” yani “karın, rahim ve plasenta (döl eşi) karanlığı” şeklinde tefsir etmiştir.⁵¹ Mücâhid âyette zikredilen “üç karanlık” ifadesini tefsir etmek için herhangi bir kaynağa veya rivâyete başvurmamakta, muhtemelen bu âyetleri açıklamak için o gün herkesçe malum olan gündelik bilgiyi referans almaktadır.

⁵⁰ “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” ibaresini de “ثُمَّ عَظْمًا حَتَّى يَبْلُغَ خَلْقَهُ” yani “karın, rahim ve plasenta (döl eşi) karanlığı” şeklinde tefsir etmiştir.⁵¹ Mücâhid âyette zikredilen “üç karanlık” ifadesini tefsir etmek için herhangi bir kaynağa veya rivâyete başvurmamakta, muhtemelen bu âyetleri açıklamak için o gün herkesçe malum olan gündelik bilgiyi referans almaktadır.

⁵¹ Mücâhid, *Tefsir*, 277.

⁵² Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr Mukâtil, *et-Tefsîrû'l-kebir*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2003), 3/670, 671.

⁵³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 2/414, 415.

⁵⁴ Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî Ebu Ubeyde, *Mecâzû'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 2/188.

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, thk. Said Lihâm (b.y: y.y., ts.), 329.

tabiîn müfessirlerinden Katâde'den (ö. 117/735) gelen görüş çerçevesinde değerlendirmektedir.⁵⁶ Taberî, yaratılış safhaları hakkında iki görüş bulunduğunu belirtmektedir. Birinci görüşe göre insanın yaratılışı, anne karnında başlamakta, nutfе, alaka, mudğa, izâm, kemiklere et giydirilmesi ve ruh üflenmesi olarak nihâyete ermektedir. Taberî bu görüşü İkrime (ö. 105/723), Mücâhid, Katâde, Süddî (ö. 127/745) ve Dahhâk (ö. 105/723) gibi müfessirlere isnat etmektedir. İkinci görüş sahiplerine göre ise insanlar, ilk önce Hz. Âdem'in zahrında zerrelеr halinde var edilmiş ondan sonra da annelerinin karınlarında tekrardan yaratılmıştır ki söz konusu âyette ifade edilen "yaratılıştan yaratılışa geçirerek" ibaresi bu anlama delalet etmektedir. Bu görüş de Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'e (ö. 182/798) isnat edilmiştir. Taberî iki görüşten birincisinin doğru olduğunu zira söz konusu âyetin zahiren buna delalet ettiğini ayrıca bu âyetlerden diğer görüşün çıkmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Taberî, İbn Abbâs (ö. 68/687-88), İkrime, Mücâhid, Katâde, Süddî, Zeyd b. Eslem ve Dahhâk'tan gelen rivâyetlere dayanak üç karanlık evrenin karın, rahim ve plasenta karanlığı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷ Taberî, bu açıklamalar ile kendisinden önceki müfessirler tarafından ifade edilen bilgilerin dışında yeni bir bilgi vermektedir. Bu da insanın yaratılış aşamalarının, Hz. Âdem'in zahrından başladığını ve anne karnında tekrarlandığını ifade eden Zeyd b. Eslem'e isnat edilen görüştür. Daha önceki tefsirlerde bulunmayan bu görüşü paylaşan Taberî, bunun doğru bir görüş olmadığı kanaatini de belirtmektedir.

Konuyla ilgili olarak Zeccâc (ö. 311/923),⁵⁸ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ⁵⁹ Semerkandî (ö. 373/983) ⁶⁰ İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) ⁶¹ ve Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) ⁶² gibi müfessirler de söz konusu âyeti genel olarak Taberî ve önceki müfessirlerin çizdiği çerçevede anlamışlar, öncekilerden farklı bir şey ortaya koymayıp öncekilerin tekrarı mahiyetinde bilgiler sunmuşlardır. Bu da onların sadece konuyla ilgili rivâyetleri temel aldığını, pozitif ilimlerden ve tabiat bilimlerinden yararlanmadıklarını veya bu tür kaynaklara başvurmadıklarını göstermektedir.

Müfessir Mâverdî (ö. 450/1058) nefis-i vâhide'yi Hz. Âdem olarak tefsir etmekte, Havvâ'nın yaratılışı hakkında ise iki görüş bulunduğunu belirtmektedir. Birinci görüşe göre Havvâ, Hz. Âdem'in kaburga kemiklerinin en alt kısmı olan arka kaburga kemiğinden yaratılmıştır. İkinci görüşe göre ise Havvâ da Hz. Âdem'in yaratıldığı maddeden yaratılmıştır. Havvâ'nın yaratılışı hakkında ortaya çıkan bu görüş, yeni bir görüş olarak kabul edilmiş ve daha sonraki yorumlara da katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu görüşün Kur'an'da neshi kabul etmemesiyle tanınan müfessir ve Mu'tezile kelamcısı Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî'ye (ö. 322/934) ait olduğunun ifade edilmesi de müfessirlerin bu hususa temkinli yaklaşımlarına neden olmuştur. Mâverdî, yaratılış safhaları hakkında yukarıda belirtilen iki görüşün dışında başka bir görüşün de muhtemel olduğunu ifade etmektedir. İfade edilen üçüncü görüşe göre ise yaratılış aşamaları; babanın zahrında bir yaratılış, anne karnında bir yaratılış, doğumdan sonra bir yaratılış olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Mâverdî, âyette ifade edilen "üç karanlık" hakkındaki malum olan ve yukarıda ifade edilen iki yorumu aktardıktan sonra üçüncü bir yorumun da muhtemel olduğunu ifade etmiş ve bu ihtimali şöyle açıklamıştır: "Bu, plasantanın, iç organların ve

⁵⁶ Son zamanlarda yapılan birçok akademik çalışma, kadının kaburga kemiğinden yaratılmadığını, bu düşüncenin kaynağının Tevrat olduğunu ortaya koymaktadır: Geniş bilgi için bk. Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslı'l-Hadis he Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele Alınması)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338; Sadık Kılıç, "Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecelik İkincil Bir Fenomen Değildir", *EKEV Akademi Dergisi* 10/27 (2006), 1-20; Ali Bakkal, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratıldığını Belirten Rivâyetler Hakkında Bir Değerlendirme", *İlahiyat Akademi* 18 (2023), 53-85; Metin Çetin, *Kur'an bütünlüğünde A'râf sûresinin konulu tefsiri (Ehl-i Sünnet ve Şia arasında karşılaştırmalı)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 68-80.

⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2000), 21/254-257; Ebû İshâk Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Turâsî'l-Arabi, 2002), 8/222.

⁵⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 4/345.

⁵⁹ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Riyâd: Mektebetü Nizar Mustafa, 1997), 10/3248.

⁶⁰ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm* (b.y: y.y., ts.), 3/178.

⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîz*, thk. Ebû Abdullah b. Hüseyin Ukkâşe - Mustafa b. Muhammed el-Kenz (Kahire: el-Fârûk'ul-Hadîse, 2002), 4/103, 104.

⁶² Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fînûni 'ulûmih*, thk. Komisyon (Kahire: Mecmûatu Buhûsî'l-Kitab ve's-Sünne, 2008), 10/6293.

karnın karanlığını saran gecenin karanlığıdır”.⁶³ Mâverdî’nin “üç karanlığın” mahiyeti hakkındaki bu açıklamaları herhangi bir bilgi veya bulguya dayanmamaktadır. Bundan dolayı da bu görüş daha sonraki tefsirlerde kendisine yer bulamamıştır. Konuyla ilgili olarak Müfessir Zemahşerî de (ö. 538/1144) söz konusu âyetleri yorumlarken kendisinden önceki müfessirlerin yorumlarından farklı bir şey dile getirmemiştir.⁶⁴

Endülüslü müfessir ve Kadı İbn Atiyye (ö. 541/1147) nefis-i vâhide’nin Hz. Âdem veya cins isim olma ihtimalini belirttikten sonra Havvâ’nın Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden veya ondan arta kalan çamurdan yaratıldığı şeklinde iki farklı görüşün olduğunu ancak birinci görüşün daha sahih olduğunu zira rivayetlerin bu anlama delalet ettiğini vurgulamakta ayrıca bunu açıklayan bir hadis olduğunu da dikkate sunmaktadır.⁶⁵ Bu âyet bağlamında, daha önceki tefsirlerde kadının fiziki yapısıyla ilişkilendirilmeyen rivayetin İbn Atiyye tarafından kullanıldığı görülmektedir. İbn Atiyye’nin söz konusu âyetin tefsiri için başvurduğu rivayet şudur: “وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلْعٍ، وَإِنَّ أَعْوَجَ شَيْءٍ اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ فَاسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ دَهَبْتَ ثَقِيمُهُ كَسْرَتُهُ، وَإِنْ تَرَكَتَهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ، فَاسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ/Kadınlara karşı nazik olun, çünkü kadın bir kaburga kemiğinden yapılmıştır ve kaburga kemiğinin en eğri yeri en yüksek yeridir, bu yüzden onu düzeltmeye giderseniz kırarsınız, kendi hâline bırakırsanız eğri halde kalır, bu yüzden kadınlara karşı nazik olun.”⁶⁶ İbn Atiyye, bu âyetin yorumunda konuyla ilgili bir hadis olduğunu ifade etmiş böylece kendinden önceki müfessirlerden farklı bir delil sunmuştur. Taberî ve Mâverdî kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade etmişler fakat bunu ilgili hadis bağlamında açıklamamışlardır. Zira Taberî bu hususta Katâde’yi kaynak göstermiş, Mâverdî ise kaynak göstermeden görüşünü açıklamıştır. Söz konusu âyetin tefsiri için yararlanılan bu hadisin, kadının fiziki yapısıyla ilgili olmadığı, hadisin ana amacının, narin ve kırılgan yapıları sebebiyle erkeklerin kadınlara karşı nazik davranmaları gerektiğini öğütlediği anlaşılmaktadır.⁶⁷

Tarihi süreç içinde Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273)⁶⁸, Beyzâvî (ö. 685/1286)⁶⁹, Neseî (ö. 710/1310)⁷⁰, Âlûsî (ö. 1270/1854)⁷¹ ve Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942)⁷² gibi müfessirlerin de daha önceki tefsirlerde yer alan rivâyetler ve görüşler ile yetindikleri konuyla ilgili devrin ilmi çalışmalarından bahsetmedikleri, bu tür kaynaklara başvurmamış oldukları görülmektedir. İbn Kesîr (ö. 774/1373) iyi bir hadisçi olarak kabul edilmesine karşın, bu âyetin tefsirinde Havvâ’nın, Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair rivayete yer vermemesi, konuyu bu rivayet bu çerçevesinde değerlendirmedeğini göstermektedir.⁷³

Klasik tefsirlerde âyetle ifade edilen hususların daha çok rivayetler çerçevesinde ele alındığı, bu âyetlerin yorumunda pozitif bilim dallarının verilerine başvurulmadığı görülmektedir. Ayrıca müfessirlerin söz konusu âyetlerin tefsirinde, herhangi bir tıp verisini kaynak göstermemeleri veya tıp

⁶³ Ebû’l Hasan Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve’l-’uyûn*, thk. Seyid b. Abdulsakud b. Abdurrahman (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, ts.), 5/115; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l- Mısriyye, 1964), 15/256.

⁶⁴ Ebû’l Kasım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf’ an hakâ’iki gavâmi’i t-tenzil ve ’uyûni’l-eğâvil fi vücûhi t-te’vil* (Beyrut: Dârü’l-Kitabî’l-Arabî, 1986), 4/113, 114.

⁶⁵ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gali İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-veciz fi tefsiri’l-kitâbi’l-’aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 4/519, 520.

⁶⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhih*, thk. Muhammed Zehir b. Nasir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavkî’n-Necât, 2001), “Enbiyâ”, 1; “Nikâh”, 80; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374/1955), “Radâ”, 60.

⁶⁷ Kılıç, “Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir”, 1-20; Bakkal, “Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratıldığını Belirten Rivayetler Hakkında Bir Değerlendirme”, 53-85.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, 15/235, 236.

⁶⁹ Ebû Said Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’l-te’vil* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1997), 5/37.

⁷⁰ Ebû’l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medârikü’l-tenzil ve hakâ’iku t-te’vil*, thk. Yusuf Ali Bedevi, (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 3/170.

⁷¹ Şihâbüddin Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fi tefsiri’l-Kur’ânî’l-’azim ve’s-seb’i’l-meş’ânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), 12/230, 231.

⁷² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 6/487.

⁷³ Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsirü’l-Kur’ânî’l-’azim*, thk. Sami b. Muhammed Selamet (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1999), 7/86.

doktorlarını referans göstermemeleri devrin sosyokültürel ve bilimsel yapısının elverdiği çalışmalardan yararlanmadıklarına delalet etmektedir.

Modern Tefsirlerde Âyetin Yorumu

Modern dönemle birlikte müfessirlerin, söz konusu âyetin tefsirinde çağın getirdiği bilimsel çalışmalardan istifade ettikleri ve âyetin mesajının daha iyi anlaşılmasına katkı sundukları görülmektedir. Tespit edildiği kadarıyla bu âyetin tefsirinde bilimsel bir çalışmaya atıf yapan ilk müfessir Ahmed Mustafa el-Merâğî'dir (1883-1952). Merâğî, nefs-i vâhide'nin Hz. Âdem olduğunu belirttikten sonra Havvâ'nın da onun cinsinden yaratıldığını ifade eder. Merâğî'nin, Havvâ'nın kaburga kemiğinden yaratıldığından veya kaburga hadisinden bahsetmemesi bu olasılıkları kabul etmediğine işaret etmektedir. Merâğî söz konusu âyeti bilimsel olarak açıklamak için Abdülaziz İsmail Paşa'nın (ö.?) "el-İslâm ve't-Tıbbu'l-Hadîs" yani "İslâm ve Modern Tıp" adlı eserini referans gösterir. Merâğî, "üç karanlık" ifadesini "Yüce Allah, çocuğu korumak ve onu çürümekten muhafaza etmek için üç zarın karanlığına koymuştur." şeklinde açıkladıktan sonra bu hususta tıp doktoru olan Abdülaziz İsmail Paşa'nın "Kur'an'ın bize bildirdiğine göre, karanlık diye adlandırılan, çıplak gözle bakıldığında tek bir zar gibi görünen ve ancak anatomi ile anlaşılabilen ceninin üç zarı bulunmaktadır. Bunlar, amniyon, koriyon ve rahim duvarı zarlarıdır."⁷⁴ açıklamalarını delil olarak getirmektedir. 1952 yılında vefat eden müfessir Merâğî'nin söz konusu âyetin tefsiri için bir tıp kitabını kaynak olarak kullanmasını, onun zamanındaki bilimsel çalışmaların bir neticesi olarak görmek mümkündür. Bu yaklaşım tarzı da bilimsel ve sosyokültürel yapının âyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunduğunu desteklemektedir.

1985 yılında vefat eden ve Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etme gayretinde olan müfessir Abdulkerim Yûnus el-Hatîb söz konusu âyette geçen nefs-i vâhide'yi "bütün insanların tek bir tabiatla" veya "bütün insanların tek bir hücreden" yaratılması olarak tefsir etmekte bunu da canlı organizmanın yaratıldığı ilk hücre olarak kabul etmektedir. Böylece genel kanaatin aksine nefs-i vâhide'yi Hz. Âdem olarak tefsir etmemektedir. Onun bu yorumunda yaşadığı çağın bilimsel, teknolojik ve sosyokültürel verilerinin katkısının olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir.⁷⁵

Çağdaş müfessir Abdulkerim el-Hatîb âyetteki "ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا" ifadesinin iki olguya işaret ettiğini, âyette kullanılan "جَعَلَ" kelimesinin "خَلَقَ" manasında olmadığını "الخلق" kelimesinin yaratmak; "الجعل" kelimesinin ise yaratılan varlığın özelliklerini göstermek ve içerdiği nitelikleri öne çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Ona göre hayatın kaynağı olan ilk hücre hem erkek hem de dişi olarak var edilmiştir. Daha sonraki üremeler ise bu canlı organizmanın kendi kendine bölünmesiyle oluşmuştur. Her bölümde bir erkek ve bir dişi hücre bulunmaktadır. Böylece hücreler kendi kendilerine bölünerek çoğalırlar. İkinci olguya göre ise erkeğin dışiden ayrılması geç bir aşamada gerçekleşmiştir. Yani ona göre âyette ifade edilen "الخلق" ile "الجعل" eylemleri arasında uzun bir süre geçmiştir ki söz konusu âyette geçen "ثم" edatı da bu uzun zaman ve gecikmeyi ifade etmektedir.⁷⁶

Abdulkerim el-Hatîb "يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ" ifadesinin yaratılmanın, doğan her varlık için yeni bir yaratım olduğunun, hesapsız, takdirsiz yapılan geçici bir eylem olmadığının delili olduğunu ifade etmektedir. Ona göre çeşitli yaratılış aşamaları üç perdeyle örtülü, onu bir varlığa yoğuran gizli bir dünyada gerçekleşmektedir. Bu üç perdenin ise fetüsün rahim içinde yer aldığı karın, rahim ve plasenta olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Böylece Abdulkerim el-Hatîb, nefs-i vâhide'yi insanlığın ilk oluştuğu ve erkekle dişi özellikleri bir arada bulunduran ve insanlığın kendisinden türediği bir canlı hücre olarak tasvir etmektedir ki bu yorum bugüne kadar tefsir kitaplarında görülmeyen bir yorumdur. Müfessiri bu yorumu yapmaya iten gücün, yaşadığı çağda insanlığın kökeni üzerine yapılan bilimsel çalışmalar olduğu ifade edilebilir.

⁷⁴ Ahmed b. Mustafa Merâğî, *Tefsîrû'l-merâğî* (Kahire: Matbaati Mustafa'l-Bâbi ve Evladüh, 1946), 23/147.

⁷⁵ Abdulkerim Yûnus Hatîb, *et-Tefsîrû'l- Kur'ânî li'l- Kur'an* (Kahire: Dâru'l Fikri'l-Arabî, ts.), 12/1119.

⁷⁶ Hatîb, *et-Tefsîrû'l- Kur'ânî li'l- Kur'an*, 12/1119, 1120.

⁷⁷ Hatîb, *et-Tefsîrû'l- Kur'ânî li'l- Kur'an*, 12/1120, 1121.

Çağdaş müfessir İbn Âşûr (1879-1973) söz konusu âyetteki “nefs-i vâhîde ve ondan eşinin var edilmesi” ifadesinin insanlığın ilk aslına vurgu yaptığını bunun da nefs-i vâhîde olduğunu, bundan çok sayıda varlığın türediğini, üreme kanununun devam etmesi için de aynı zamanda Hz. Âdem’in eşinin de yaratıldığını ifade ettiğini belirtir.⁷⁸ İbn Âşûr, nefs-i vâhîde’nin Hz. Âdem olduğu ve Havvâ’nın kaburga kemiğinden yaratıldığı mevzularını ele almaz. Onun bu tavrı, bu yaklaşımı doğru bulmadığına delalet etmektedir.

İbn Âşûr, âyette yer alan “يَخْلُقُكُمْ” fiilinin muzari gelmesinin yaratmadaki sürekliliğe vurgu yaptığını belirtir. Anne karnındaki oluşumu “Her birinizin yaratılışı, anasının karnında şöyle olur: Kırk gün nutfe olarak kalır. İkinci kırk günde alaka (zigot/döllenmiş yumurta) halini alır. Üçüncü kırk günde et parçası haline gelir. Bunlardan sonra, görevli melek gönderilir ve o, bu et parçasına ruh üfler.”⁷⁹ hadisiyle açıklamaktadır.⁸⁰

İbn Âşûr’a göre “خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقِي” ifadesi birbirinden farklı olan yaratılış süreçlerini betimlemektedir ki bunlar da on tanedir:

1. Nutfe/Sperm Evresi: Yaklaşık beş milimetre uzunluğunda, solucana benzeyen, yuvarlak, beyaz, organsız bir mukoza gövdesidir.

2. Alaka/Döllenmiş Yumurta/Zigot Evresi: Spermin rahme yerleşmesinden otuz üç gün sonra oluşur ve büyük bir karınca büyüklüğündedir, yaklaşık on üç milimetre uzunluğundadır. Bu süreçte kafa ve diğer organlar genel hatlarıyla belirginleşmeye başlar.

3. Mudğa/Embriyonik Evresi: Bu dönemde arı büyüklüğünde kırmızı bir parça şeklindedir.

4. İki Aylık: İki ay sonunda boyu üç santimetre olur, başı oluşan vücudunun yarısı kadar olur, boynu ve yüzü belirgin olmayıp cildindeki kırmızılık devam eder.

5. Üçüncü Ayda: Üçüncü ayda boyu on beş santimetre, ağırlığı yüz gram olup alnı, burnu, kaşları ve tırnakları şekil almaya başlar fakat cildinin kırmızılığı devam eder.

6. Dördüncü Ayda: Uzunluğu yirmi santimetre, ağırlığı ise 240 gramdır. Başında tüyler belirir, karın organları göğüs organlarından daha büyüktür ve tırnakları bu ayın sonunda görünür hale gelir.

7. Altıncı Ayda: Uzunluğu yaklaşık otuz santimetre, ağırlığı ise beş yüz gramdır. Buruşuk görünür ve tırnakları sertleşmiştir.

8. Yedinci Ayda: Boyu otuz sekiz santimetreye ulaşır, derisinin kırmızılığı azalır, derisi kalınlaşır, derisinde yağlı, yapışkan bir madde belirir, saçları uzar. Arkaya doğru eğilir, kafatası ortada kubbe şeklindedir.

9. Sekizinci Ayda: Boy artışından daha çok kilo alır. Boyu yaklaşık olarak 40 santimetre olur ve hareketleri daha güçlüdür.

10. Dokuzuncu Ayda: Uzunluğu elli ila altmış santimetre arasında, ağırlığı ise 3000-3500 gram arasında değişmektedir. Kemikleri tamamlanır, başı büyür, saçları kalınlaşır ve sindirim sistemi, akciğer ve kalbin yaşamsal fonksiyonları onda başlar ve besinle büyür ve fetal döngü olarak bilinen kan döngüsü ortaya çıkar.”⁸¹

Böylece İbn Âşûr, söz konusu âyette yer alan ve Kur’ân’da farklı sûrelerde de ifade edilen yaratılış aşamalarını bilimsel veriler ışığında detaylı bir şekilde açıklamış olmaktadır ki bu açıklamalar da âyetin daha doğru bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

İbn Âşûr üç karanlık ifadesi hakkında ise şöyle demektedir: “Bu karanlıklar anne karnının karanlığı, rahmin karanlığı ve plasentanın karanlığıdır. Fetüsle birlikte oluşturulan ve onu korumak için

⁷⁸ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't Tunusiye, 1984), 23/333.

⁷⁹ Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, “Bed’ü'l-halk”, 6, “Enbiyâ”, 1, “Kader”, 1; Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, “Kader”, 1; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/333.

⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/333.

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/333, 334.

onu çevreleyen bir deri zarıdır. Böylece cenin, annesinden bağımsız bir şekilde özel kan dolaşımıyla kendisine gelen gıdalardan yararlanabilir.”⁸²

Modern dönem müfessirlerinin söz konusu âyetin tefsir edilmesi noktasında, sosyokültürel durumu göz önünde tutarak, bilimsel ve teknolojik verileri kullandıkları, bu bilgiler vesilesiyle daha sahil ve kapsamlı bilgilere ulaştıkları görülmektedir ki bu da Kur’ân’ın mesajının geniş çevreler tarafından duyulmasına, önemsenmesine ve benimsenmesine vesile olmaktadır.

Sonuç

Kur’ân günümüzden yaklaşık 1400 yıl önce nazil olmuş son ilahi kitaptır. Kur’ân insan-Allah, insan-insan, insan-doğa ilişkilerini düzenlemek maksadıyla birçok bilgi içermektedir. Bu bilgilerden inanç, ibadet ve ahlakla ilgili olanları açık ve net bir şekilde yer almaktadır. Özellikle Yüce Allah’ın birliğı, ilmi, hikmeti ve kudretine delalet eden ve daha çok pozitif bilim dallarının uzmanlık alanlarını ilgilendiren bazı konuların ise nispeten daha genel ifadelerle betimlendiğı görülmektedir. Araştırmada üzerinde durulan Zümer sûresi 6. âyette yer alan bilgiler de bu kapsamda değerlendirilmektedir. Zira bu âyette ilk insanın cevherini oluşturan nefis-i vâhide ve ondan eşinin var edilmesi, sekiz çift hayvanın inzal edilmesi, insanın anne karnında üç karanlık içinde ve çeşitli aşamalardan geçirilerek yaratılması gibi biyoloji uzmanlık alanını ilgilendiren konular yer almaktadır. Kur’ân’ın nazil olduğu dönemde deney yöntemine dayanan fizik, kimya ve biyoloji gibi pozitif bilim dalları gelişmediğı için ilgili âyetler yine Kur’ân âyetleri veya rivâyetler bağlamında tefsir edilmiştir.

Klasik tefsir ekolüne mensup olan müfessirlerin yorumlarına bakıldığı zaman söz konusu âyetteki nefis-i vâhide terkiibinin Hz. Âdem ve ondan yaratılan eşinin ise Havvâ olduğu yorumlarının çoğunluğu teşkil ettiğı görülmektedir. Bilimsel çalışmaların yapıldığı modern zaman müfessirlerinden bazılarının ise nefis-i vâhide terkiibini ilk canlı hücresi olarak tefsir ettikleri ilk kadının da bu hücrenin bölünmesinden meydana geldiğini ifade ettikleri görülmektedir.

Söz konusu âyette ifade edilen anne karnında bebeğın “çeşitli evrelerden geçirilerek yaratılması” hususunu klasik dönem müfessirlerinin yine Kur’ân âyetleri ile ve detaya girmeden açıkladıkları görülmektedir ki bu aşamaların ise nutfе, alaka, mudğa, izam ve ruh olarak sıralandığı müşahade edilmektedir. Modern dönemde ise özellikle İbn Âşûr’un tefsirinde, anne karnındaki bebeğın oluşumunu ay bazında işlemesi, çağın ulaştığı sosyokültürel ve bilimsel verilerin kullanılmasıyla mümkün olmuştur. Bu açıdan bilimsel çalışmalar sonucunda elde edilen bulguların, âyetlerin tefsir edilmesine çok büyük katkı sağladığı tespit edilmiştir. Bu âyette yer alan üç karanlık ifadesini klasik müfessirlerin çoğunluğu annenin karnı, rahim ve döl yatağı olarak tefsir etmişlerdir. Modern dönemde ise üç karanlık hakkındaki yorumların daha çok bilimsel çalışmalara dayandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna göre söz konusu âyetteki “üç karanlık” ifadesi bu klasik yoruma kaynak teşkil ettiğı gibi anne karnındaki cenini muhafaza eden nice üç katlı karanlıklara da kaynak teşkil etmektedir.

Netice itibariyle bu araştırmada, ilk zamanlar sosyokültürel, bilimsel ve teknolojik ortamın uygun olmamasından dolayı iyi ve detaylı bir şekilde anlaşılamayan Kur’ân’daki fizik, kimya, biyoloji gibi pozitif bilim dallarını ilgilendiren hususların, bilimsel gelişmeler rehberliğinde daha iyi anlaşıldığı, bundan dolayı da tefsir ilmi başta olmak üzere bütün dini ilimlerde bilimsel araştırmalardan yararlanılması gerektiğı sonucuna varılmıştır.

⁸² İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-tenvir*, 23/334.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-me'sânî*. thk. Ali Abdülbâri Atiyye, 16. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2012.
- Açmak, Sümeyye. *Kur'an ve Bilimsel Verilere Göre İnsanın Yaratılışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Akbaş, Ahmet. "Bilimsel Tefsire Dair Tartışmaların Güncel Değeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 75-93.
- Akgün, Hüseyin. "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu'l-Hadîs he Hadîs Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele Alınması)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338.
- ASG, Acıbadem Sağlık Grubu. "Bebeklerin anne karnında hafta hafta gelişimi". Erişim 1 Eylül 2024. <https://www.acibadem.com.tr/hayat/bebeklerin-anne-karninda-hafta-hafta-gelisimi/>.
- Ateş, Abdurrahman. "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 117-141.
- Ateş, Abdurrahman. "Keşfü'l-Esrar: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki ilk Muharriki". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003).
- Ateş, Avnullah Enes. "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 353-369.
- Ateş, Süleyman. "Bâtınî ve Bilimsel Tefsir Ne Kadar Mümkün?". *Kur'an'ı Anlama Yolunda Kuramer Konferansları* 2 (2017), 35-59.
- Babai, Ali Ekber. "Bilimsel Tefsir Ekolü Tanımlar ve Eleştiriler". *Misbah* 3/9 (2014), 53-80.
- Bakkal, Ali. "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratıldığını Belirten Rivayetler Hakkında Bir Değerlendirme". *İlahiyat Akademi* 18 (2023), 53-85. <https://doi.org/10.52886/ilak.1341494>
- Bilge, Evin. "Kutsal Metinlerde Yaratılış". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2013), 127-162.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Zehîr b. Nasır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- BY, Bilim ve Yaratılış. "Karanlık Evrede Yaratılışın Bilimsel Açıklaması". Erişim 1 Eylül 2024. <https://www.bilimveyaratilisagaci.com/2020/03/3-karanlik-evre-yalani-mi/>
- Campanini, Massimo. "Kur'an ve Bilim: Hermeneutik Bir Yaklaşım". çev. Abdurrahman Ateş. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008).
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 85-96.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *eş-Şihâh fi'l-luğa*. thk. Ahmed Abdülğafur Atâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melayîn, 4. Basım, 1987.
- Cündioğlu, Düccane. "Tefsir'de Helenizm 'Bilimsel Tefsir' Zaafları ve Eleştirisi". *Bilgi ve Hikmet* 4 (1993), 152-176.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 49-70.
- Çetin, Metin. *Kur'an bütünlüğünde A'râf sûresinin konulu tefsiri (Ehl-i Sünnet ve Şia arasında karşılaştırmalı)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Demir, Şehmus. "Bilimsel Tefsir'in Tarihî Arka Planı". *Din Bilim İlişkisi: Tefsir Sempozyumu*. ed. Mehmet Dağ. 61-80. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Demir, Şehmus. "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçır vd. 401-424. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulu ve Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Ebu Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî - İbrâhîm Sâmîrrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-hilâl, ts.

- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâfî vd. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Misriyye, ts.
- Gezer, Süleyman. *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Gördük, Yunus Emre. "Bilimsel Tefsir ve 20. Yüzyıldaki Meşhur Temsilcileri Perspektifinden Hasan Basri Çantay'ın Açıklamalı Meâli". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2014), 181-214.
- Güllüce, Veysel. "İbn Rüşd'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örnekleri'nin Değerlendirilmesi". *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*. 97-107. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi ve İslâm Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 1-48.
- Hatîb, Abdülkerim Yûnus. *et-Tefsîrû'l-Kur'ân'î li'l-Kur'ân*. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l Fikri'l-Arabî, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't Tunusiye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gali. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Riyâd: Mektebetü Nizar Mustafa, 3. Basım, 1997.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz*. thk. Ebû Abdullah b. Hüseyin Ukkâşe - Mustafa b. Muhammed el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen. *Muḥaddimetü İbn Haldûn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selamet. 8 Cilt. Riyâd: Dârü Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Ġarîbü'l-Kur'ân*. thk. Said Lihâm. b.y: y.y., ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 3. Basım, 1993.
- Kalın, Faiz. "Kur'ân Aydınlığında Yaratılıştan Gelişime". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 261-270.
- Karlı, İbrahim Hilmi. "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Diyanet İlmi Dergi* 46/3 (2010), 79-94.
- Kavşut, M. Sait. "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları - Te'vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme-". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301.
- Kılıç, Sadık. "Kadın Erkeğin Kaburga Kemigine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir". *EKEV Akdemi Dergisi* 10/27 (2006), 1-20.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l- Misriyye, 3. Basım, 1964.
- Mâverîdî, Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyid b. Abdulmaksud b. Abdurrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve aḥkâmihi ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. thk. Komisyon. 13 Cilt. Kahire: Mecmûatu Buhûsi'l-Kitab ve's-Sünne, 2008.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîrû'l-merâğî*. 30 Cilt. Kahire: Matbaati Mustafa'l-Bâbi ve Evladüh, 1946.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 8 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr. *et-Tefsîrû'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 2003.
- Mücâhid, Ebû'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîr*. thk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl. Kahire: Dârü'l Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- ÖK, Önder Koç. "Anne Karnında Bebeğin Gelişimi". Erişim 1 Eylül 2024. <https://www.underkoc.com.tr/anne-karninda-bebegin-gelisimi>

- Özdemir, Ahmet. “Kur’ân ve Bazı İslam Âlimleri Açından Yaratılış ve Evrimci Görüş”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/1 (2020), 61-76.
- Öztürk, Mustafa. “Kur’an Perspektifinden Yaratılış (Kur’an’da Yaratılışla İlgili Kavramların Semantiği ve Yoktan Yaratma Meselesi)”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016), 1-35.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu’l-ğayb*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l Arabî, 3. Basım, 1999.
- Sa’lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabi, 2002.
- Saraç, Celal. “Eski Mısır’da Bilim ve Teknik”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1/5 (1943), 103-113. https://doi.org/10.1501/Dtcfder_0000000395
- Savaş, Harmankaya vd. *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*. ed. Kemalettin Köroğlu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Semerkindî, Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahrü’l-’ulûm*. b.y: y.y., 3. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2000.
- Tiyek, Fatih. “Kur’an’ın Sabiteleri ve Tefsirin Yöntemi Çerçevesinde Bilimsel Tefsire Bakış”. 5. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. 3/103-115. Isparta: İlmi Etüdler Derneği, 2016. <https://doi.org/10.12658/TLCK.5.3.B007>
- Yakıt, İsmail. “Kur’an’da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 1-16.
- Yavuz Yusuf Şevki- Çetin Abdurrahman, “Âyet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Cemal. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.
- Yıldırım, Duran Ali. *Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılışı*. Konya: Çimke Basımevi, 2016.
- Yurt, Mehmet Emin. “Bilimsel Tefsirin Mahiyeti Üzerine”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (2019), 103-142.
- Yusuf el-Karadâvî. *Kur’an’ı Anlamada Yöntem*. İstanbul: Nidâ Yayıncılık, 2015.
- ZD, Zafer Dergisi. “Üç Karanlığın Hikayesi”. Erişim 1 Eylül 2024 <https://www.zaferdergisi.com/makale/11629-uc-karanligin-hikayesi.html>.
- Zebîdî, Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru’l-Hidâye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve’l-Müfessirûn*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebû’l Kasım Mahmud b. Amr. *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gâvâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eşkâvîl fi vüçûhi’t-te’vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 3. Basım, 1986.
- Zeydân, Corcî. *el-Arabü Kable’l-İslâm*. Mısır: Matbaatü’l-Hilâl, 1922.